

КЛАССИК КИНЕМАТИКАНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Махкамова Намунахон Хурсанбек қизи

Қўқон Давлат Педагогика Институтини мустақил изланувчиси

Email: hamidullomahkamov955@gmail.com

Жисмлар ва уларнинг бўлакларини ўзаро жойлашишини вақт ўтиши билан ўзгаришидан иборат бўлган механик ҳаракат, материя ҳаракатининг формуларидан биридир. Кинематика жисмларнинг ҳаракатини уларни вужудга келтирувчи сабабсиз урганади. Жисмнинг ҳаракатини ифодалаш учун вақтнинг ҳар бир моментини, фазодаги ҳолатини ва жисмнинг тезлигини кўрсатиш керак.

Жисмларнинг ҳамма ҳаракатларини иккита асосий турга бўлиш мумкин: Илгариланма ва айланма.

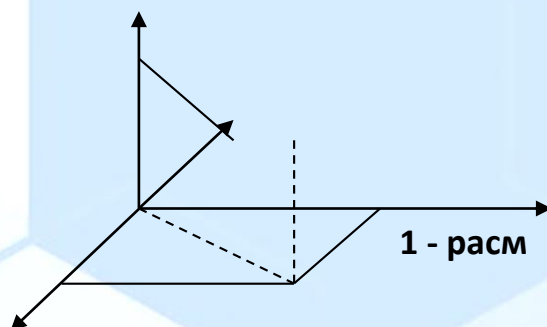
Илгариланма ҳаракат деб, жисмнинг ҳамма нуқталари параллел кўчадиган аниқ бир хил ҳаракат қиладиган ҳаракатга айтилади, шунинг учун жисмни моддий нуқтада деб ҳисоблаш мумкин.

Моддий нуқта кинематикаси

Жисмнинг фазодаги ҳолатини фақатгина бир – бирига нисбатан аниқлаш мумкин. Текширилаётган жисмнинг ҳаракати бирор жисмга нисбатан олинса, бу саноқ жисми дейилади. Ҳаракатни миқдорий ифодалаш учун саноқ жисми билан қандайдир координата системаси боғланади, кўпинча, декарт (тўғрибурчакли) система ва соат. Буларнинг ҳаммаси биргаликда саноқ системани ташкил қилади.

Моддий нуқтанинг берилган вақт оралиғида аниқлаш мумкин, ёки нуқталари x, y, z – координатали учта сон берилган бўлсин, ёки r ради-ус-вектор киритиб моддий нуқтасининг бошланғич координаталари орқали аниқлаш мумкин (1 – расм). Агар координата ўқлари йўналишида $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ - бирлик векторлар (орталар) берилган бўлса,

$$\vec{r} = \vec{x}r + \vec{y}j + \vec{z}k \quad (1)$$

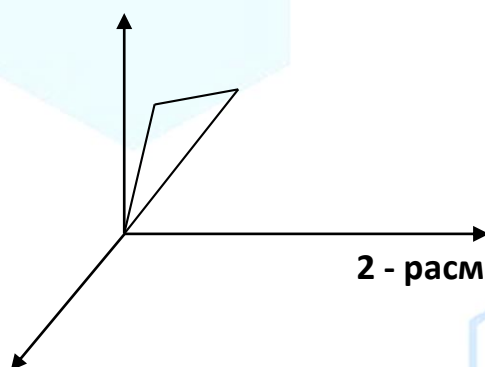

Радиус векторнинг модули

$r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ шундай аниқланади. Моддий нуқта харакатлана-ётганда унинг координаталари ва радиус – векторлари вақт ўтиши билан ўзгаради. Шунинг учун бу нуқтанинг харакат қонуни вазифаси координаталарнинг вақт билан боғланишини кўрсатиш.

$x = d_1(t), y = d_2(t), z = d_3(t)$ еки $\vec{r} = d(t)$ боғланишини аниқлаш. Моддий нуқта ўзининг харакати давомида қандайдир траектория – чизиғини чизади. Унинг шаклига қараб, харакатнинг тўғри ва ва эгри чизиқли эканлиги фарқланади. Массалан, нуқта А дан В гача қандайдир траекторияда кўчиш.

(2 – расм).

А ва В орасидаги масофа траектория бўйлаб, йўлнинг узунлиги S_1 бўлсин. А дан В гача ўтказилган вектор моддий нуқтанинг кўчиши дейилади. У харакат қилаётган нуқта радиус векторларининг бошланғич хислатлари фарқи тенг.

$$\Delta \vec{r} = \vec{r}_2 - \vec{r}_1$$

Кўчишнинг вақт оралиғига нисбатан моддий нуқтанинг ўртача тезлиги дейилади.

$$\vec{W}_{ур} = \frac{\Delta \vec{r}}{\Delta t} \quad (2)$$

Тўғри чизиқли текис харакатда ўртача тезлик хар доим ўзгармас ва траектория бўйлаб йўналади. Нотекис ёки эгри чизиқли харакатда ўртача тезлик харакатни харакатлашга фақатгина яқинлашади.

$$\vec{W} = \lim_{\Delta t \rightarrow \Delta t} \frac{\Delta \vec{r}}{\Delta t} = \frac{d\vec{r}}{dt} \quad (3) \quad \text{га } \underline{\text{Оний тезлик}} \quad \text{дейилади.}$$

Вақт оралиғи Δt камайганда ватар dS ёй билан мос тушади, dr нинг йўналиши кичик қийматларда берилган нуқтада траекторияга ўтказилган уринма бўйлаб йўналиш билан мос тушади. Шунингдек, тезлик вектори ҳам уринма

бўйлаб йўналади, унинг модули эса $V = |\vec{V}| = dS/dt$. Моддий нуқтанинг тезлик векторини координата ўқлари бўйича урта таъкил этувчига ажратиш мумкин.

$$\vec{W} = \vec{W}_x \vec{i} + \vec{W}_y \vec{j} + \vec{W}_z \vec{k} = \vec{W}_x \vec{i} + \vec{W}_y \vec{j} + \vec{W}_z \vec{k} \quad (4)$$

Бунда $I_x = \frac{dx}{dt}$; $I_y = \frac{dy}{dt}$; $I_z = \frac{dz}{dt}$ векторнинг координата ўқлардаги проекцияси. Тезликнинг миқдорини қуйдагича аниқлаш мумкин

$$W = \sqrt{I_x^2 + I_y^2 + I_z^2}.$$

ўртача ва одий тезликлар фақат тўғри чизиқли текис ҳаракатда бир хил бўлади. Нотекис ва эгри чизиқли ҳаракатда улар ҳар хил бўлади, оний тезлик йўлнинг ҳар хил нуқталарида ва турли вақтларда ҳар хил бўлади.

Тезликнинг вақт оралиғида ўзгариши тезланиш дейилади. Нотекис ҳаракатнинг ўртача тезланиши қуйдагича аниқланади:

$$\vec{a}_{\text{ур}} = \frac{\Delta \vec{W}}{\Delta t} = \frac{\vec{W}_2 - \vec{W}_1}{\Delta t} \quad (5)$$

$\Delta t \rightarrow 0$ гандаги тезланиш оний тезланиш дейилади.

$$\vec{a} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \vec{W}}{\Delta t} = \frac{d\vec{W}}{dt} = \frac{d^2 \vec{r}}{dt^2} \quad (6)$$

Тезланиш векторини ҳам координата ўқлари бўйича урта таъкил этувчига ажратиш мумкин:

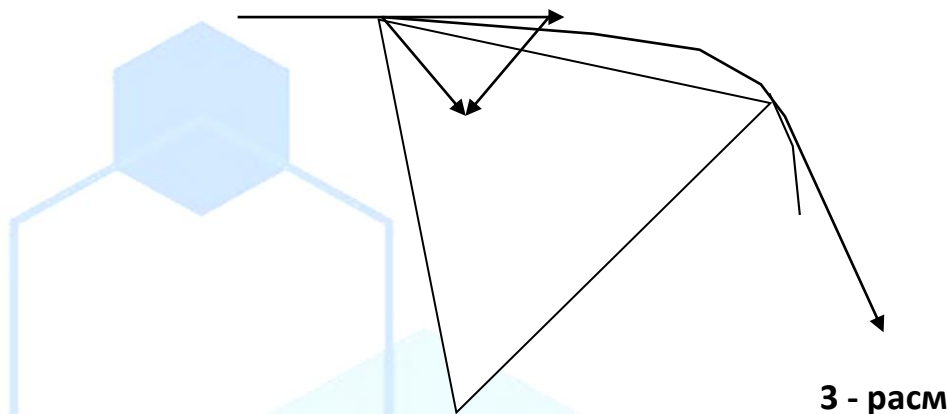
$$\vec{a} = \vec{a}_x \vec{i} + \vec{a}_y \vec{j} + \vec{a}_z \vec{k} \quad (7)$$

Бунда $a_x = \frac{dW_x}{dt} = \frac{d^2 x}{dt^2}$; $a_y = \frac{dW_y}{dt} = \frac{d^2 y}{dt^2}$; $a_z = \frac{dW_z}{dt} = \frac{d^2 z}{dt^2}$.

\vec{a} векторнинг ўқлардаги проекциялари. Уларнинг катталикларини билган ҳолда $a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}$ топилади.

Тўғри чизиқли текис ҳаракатда $\Delta \vec{W}$ ва \vec{a} нинг қийматлари нолга тенг.

Тўғри чизиқли текис тезланувчан ҳаракатда \vec{a} ўзгармас ва \vec{W} тезлик вектори бўйлаб йўналади, агар ҳаракат тезлашувчан ва қарама қарши йўналган бўлса, ҳаракат текис секилашувчан бўлади. Эгри чизиқли ҳаракатда тезланиш вектори тезлик вектори билан мос тушмайди ва уни иккита таъкил этувчи ажратиши мумкин: тезлик йўналиши бўйича ва унга перпендикуляр йўналиш бўйича. $\vec{a} \sim$ таъкил этувчиси траекторияга урунма бўлиб, тангенциал тезланиш дейилади. Иккинчи таъкил этувчиси ан траекторияга ўтказилган нормал бўйича йўналган бўлиб, нормал тезланиш дейилади. Ҳар бир таъкил этувчининг ролини кўрамыз. Нуқта R радиус бўйлаб текис айланма ҳаракат қилаётган бўлсин (3 – расм).

3 - расм

Бу мисолда тезлик ўзгармайди, фақат унинг йўналиши ўзгаради. Нуқта А дан В га қўчаётган бўлсин, А ва В нуқталарнинг тезлиги бир хил бўлади. W_2 ни А нуқтагача қўчирсак, $\Delta\vec{W}$ векторини оламиз, у Δt вақт оралиғидаги тезликнинг ўзгариши АОВ ва АСД учбурчаклар ўхшаш, бир хил бурчакли ва тенгтомонли. Шунинг учун: $\frac{CD}{BC} = \frac{AB}{DB}$ еки $\frac{\Delta W}{W} = \frac{\Delta\alpha}{K}$; Агар $\Delta t \rightarrow 0$, $\Delta\alpha \rightarrow 0$ бўлса ўринли, $\Delta\vec{W}$ ва \vec{W} орасидаги бурчак $\frac{\pi}{2}$ га яқин, яъни $\Delta\vec{W}$ вектор нормалга, траекторияга (радиус бўйлаб) яқинлашади. Лекин $\Delta t \rightarrow 0$ бўлса АВ тахминан $\Delta S = W * dt$ га тенг, бундан:

$$a_n = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{|\Delta\vec{W}|}{\Delta t} = \frac{d\vec{W}}{dt} = \frac{w^2}{R} \quad (8)$$

Нормал тезланиш йўналиш бўйлаб, тезликнинг ўзгаришини характерлайди. Тангенциал тезланиш эса тезликнинг миқдорий ўзгаришини характерлайди ва қуйидагига тенг бўлади:

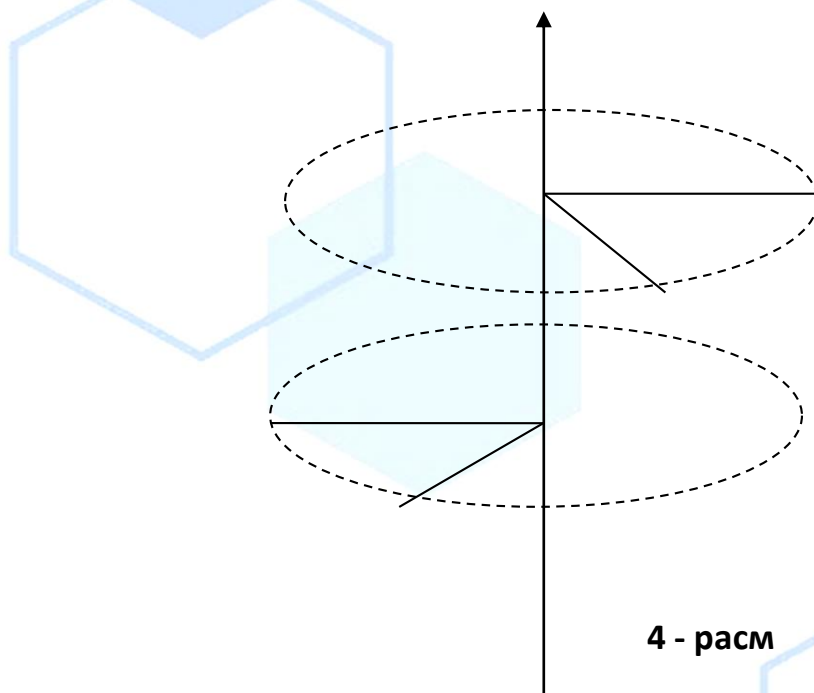
$$a_{\tilde{i}} = \frac{dw}{dt}. \text{ Нотекис эгри чизикли харакатда бир вақтда иккала тезланиш}$$

бўлади. Тўлиқ тезланиш қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$a = \sqrt{a_{\tilde{i}}^2 + a_n^2} \quad (9)$$

Каттиқ жисм кинематикаси

Айланма харакатда жисмнинг хамма нуқталари айлана харакатда бўлиб, маркази айланиш ўқи деб аталадиган ўша тўғри чизиқда ётади. Ҳар бир нуқталари қўзғалмас қолади. Турли нуқталарнинг йўли, тезлиги ва тезланиши ўша вақт оралиғида хар хилдир. Шунинг учун бу катталиқлар айланма харакатни

ифодалаш учун ярамайди. Вақт бирлиги ичида радиуснинг бурилиш бурчаги ўша ораликда айлана марказидан ўтган нуқталар билан ифодаланади, яъни хамма нуқталарда катталиқлар бир хил (4 – расм).

Жисмнинг бурчакли тезлиги \vec{W} куйидагича аниқланади:

$$\vec{W} = \lim_{\Delta t \rightarrow \Delta \varphi} \frac{\Delta \varphi}{\Delta \varphi} = \frac{d\varphi}{dt} \quad (10)$$

Бурчакли \vec{W} тезлик билан айланаётган жисмнинг ихтиёрий нуқтасининг V тезлиги чизиқли тезлиги дейилади. Нуқта dt вақт оралиғида айлана ёйи бўйлаб R радиус билан $dS = V * dt = R d\varphi$ йўл юради, бунда

$$W = R \frac{d\varphi}{dt} = RW \quad (11)$$

Бурчакли тезлик билан бир қаторда айлана даври ва частотаси деган тушунчалар хам бор. Бир марта тўлиқ айланиши учун кетган вақт айланиш даври T дейилади, яъни $\varphi = 2\pi$ бурилиш бурчагига айланади. Вақт бирлиги (1 сек) ичида айланишлар сони айланиш частотаси дейилади. W_1 T ва J лар орасидаги боғланиш куйидаги кўринишда бўлади:

$$W = \frac{2\pi}{T} = 2\pi J \quad (12)$$

Нотекис айланма харакатни характерлаш учун бурчакли тезланиш тушунчаси киритилади:

$$\beta \sin \frac{\Delta\varphi}{\Delta\varepsilon} = \frac{dW}{dt} \quad (13)$$

Агар чизикли ва бурчакли тезликларнинг боғланишини хисобга олсак;

$$\frac{dW}{d\varepsilon} = R \frac{dw}{dt} \text{ яъни}$$

$a = R\beta$ бўлади. Айланишнинг йўналиши $\Delta\varphi$ W β катталиклар ёрдамида хисобга олиш учун бурилиш бурчагини вектор кўринишда бериш керак, узунлиги $\Delta\varphi$ га, йўналиши айланиш ўқи билан мос тушади, лекин айланиш йўналиши ва $\Delta\vec{\varphi}$ векторининг йўналиши ўнг винт қоидаси билан боғланган (4-расм). $\Delta\vec{\varphi}$ нинг йўналиши винтнинг харакат йўналиши билан мос тушади, дастагининг йўналиши жисм айланиш йўналиши билан мос тушади. $\Delta\varphi$ векторнинг ўлчамлари жуда кичик бурчаклар учун ўринли, бу мисолда векторлар параллелограм қоидасига биноан қўшилади. Катта бурчаклар учун бу шартлар ўринли эмас. \vec{W} нинг йўналиши $\Delta\vec{\varphi}$ векторнинг йўналиши билан мос тушади. $\vec{\beta}$ йўналиши эса \vec{W} нинг йўналиши билан мос тушади (агар айланиш тезланувчан ва унга қарама – қарши, агар айланиш секинланувчан бўлса). Чизикли ва бурчакли катталиклар вектор кўпайтма шаклида қуйидаги кўринишда бўлади:

$$\vec{W} = [\vec{W}; \vec{R}]; \quad \vec{a} = [\vec{\beta} * \vec{R}] \quad (14)$$

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Abidov, D.Atabayev. Yer fizikasi
2. J.Toshxonova. Umumiy fizika kursi yadro va elementar zarralar
3. S.Tursunov, J.Kamolov. Umumiy fizika kursi Elektr va magnetizm
4. R.Mamatqulov, A.Tursunov. Termodinamika va statistik fizikadan masalalar
5. A.Teshaboyev. Qattiq jism fizikasi
6. M.Zakirov, Yu.Muslimova. Quyosh fizikasi